

Nem „málenkij robot” – új megközelítésben a német származású lakosság deportálástörténete

Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945.

Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 472 oldal.

Íránymutató és példaértékű kötet jelent meg 2020-ban a Kronosz Kiadó gondozásában a Magyarországról a II. világháború következményeként a Szovjetunióba deportált német származású civilekről, akiket 1944 decemberében a szovjet Államvédelmi Bizottság 7161. számú rendelete nyomán hurcoltak el jóvátételi munkára. A kötet egyértelműen bizonyítja, hogy az ország mai területéről származó áldozatok száma mintegy 25 500 fő volt. A könyv alapjául szolgáló disszertáció szerzője az a Márkus Beáta, aki 2019-ben védte meg doktori fokozatát az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetemen, és ezért a munkájáért egy évvel később elsőként kapta meg a Heinek Ottó-díjat, mellyel a magyarországi németek történetét és kultúráját feltáró fiatal kutatók munkáját ismerik el.

Márkus könyve tíz év kutatását összegzi, és alapvetően tér el a Magyarországon megszokott – a szovjet kényszermunkát vizsgáló – munkáktól. Rendkívül szisztematikus összehasonlító módszerrel, körültekintő terminológiai precizitással vizsgálja a mai Magyarország területén – helyi és regionális szinten – a német származású lakosok deportálását, így gyökeresen különbözik attól a számtalan munkától, amelyben a málenkij robot története többnyire csupán az események menetére és az elhurcoltak számára terjed ki. A kötet komparatív megközelítése igazi revelációval bír, hiszen a témában még nem született olyan történeti munka, amelyik regionális összehasonlításban vizsgálná a hasonlóságokat és az eltéréseket.

Márkus Beáta követésre érdemes módszertant alkalmazott az elhurcolások vizsgálatához: a makro szint felől haladt a mikro szint felé. Ennek megfelelően átnézte a vármegyék vezetésének dokumentumait, majd a járásokét is, így térképezve fel azt, hogy a térség mely településeit érintette a deportálás. Később pedig ezeknek az iratanyagát vetette szisztematikus vizsgálat alá. Így többszörösen is átlépete a téma kapcsán szokásos egyfokusú és egydimenziós helytörténeti megközelítés kereteit.

Márkus öt nagy – a közigazgatási határokon átlépő – régióra osztotta Magyarország mai területét. Ezek a következők: Sváb-Törökország,¹ Budapest környéke, Bács-Kiskun, Békés-Csanád, Északkelet-Magyarország. A szerző ezen

¹ Sváb-Törökország (Schwäbische Türkei) a Duna–Dráva-háromszög déli része, azaz a mai Tolna, Baranya, valamint Somogy vármegye. A 18. században több mint 200 német települést hoztak itt létre.

régiók szerinti felosztásban, egymástól elkülönítve mutatja be a deportálások menetét az ország területén. Így az ezt tárgyaló egyes fejezetek mindegyike ugyanazokat a témákat dolgozza fel: a deportálási terület és a róla szóló írásos források; a régió szovjet megszállásának története; a terület etnikai összetétele; a deportálás végrehajtása; intézkedések az elhurcolások előtt és után; a német származás értelmezései a régióban; a régióból deportáltak létszáma.

Mindezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a szerző nem ad mélyreható magyarázatot arra, miért hiányoznak a munkájából teljes mértékben a nyugati vármegyék. A kötet 22. oldalán tárgyalja azt, hogy mely levéltárakban kutatott, és itt szintén nem említi a nyugati területek archívumait. Ha a Márkus által Északkelet-Magyarország régió² néven megjelölt területet vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a szovjet hatóságok szempontjából sokkal inkább megérte volna – a könyvben nem tárgyalt – Nyugat-³ és Északnyugat-Magyarországról⁴ elhurcolni embereket. Ott ugyanis az 1941-es népszámlálás alapján nagyobb számban éltek olyanok, akik német anyanyelvűnek vagy éppen német nemzetiségűnek tekintették magukat.⁵

Lássunk erre néhány példát! A szerző adatai szerint Borsod vármegyében 1941-ben 361 ember vallotta magát német anyanyelvűnek, míg német nemzetiségűnek csupán 145, ezzel szemben Sopron vármegyében 12 ezer főnek volt a német az első nyelve, míg németnek 10 ezer fő érezte magát.⁶ De még Fejér, Győr-Moson-Pozsony, Veszprém vármegyékben is 20 ezer, illetve még annál is több állampolgár volt német anyanyelvű, a magukat német nemzetiségűnek vallók száma pedig 13 és 16 ezer fő között mozgott.⁷ Mindezek tükrében a szerző által nem megválaszolt kérdés az, hogy ha a szovjetek rendszerszerűen és kifejezetten a magukat németnek vallók után kutattak, és ehhez felhasználták a magyar közigazgatás kollaboráló vagy a túlélésük érdekében az új rendszerhez alkalmazkodó tisztségviselőit, akkor ezekről a területekről miért nem történt deportálás, miért került el ez a terület a szovjet hatóságok figyelmét.

A fenti példától eltekintve a kötet állításai meggyőzően és szinte minden ponton ellentmondanak a szovjet kényszermunka tradicionális vizsgálatának. Márkus kutatásai szerint az országos összehasonlítások alapján egyértelmű, hogy a magyar hatóságok a német lakossággal fennálló konfliktusaik miatt működtek

² Márkus ezen terület alatt a következő vármegyéket érti: Hajdú, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Borsod, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna, Zemplén.

³ Ezen régió a következő vármegyéket foglalhatná magában: Győr-Moson-Pozsony, Sopron, Vas, Zala.

⁴ Ezen régió a következő vármegyéket foglalhatná magában: Komárom és Esztergom, Veszprém, Fejér.

⁵ A 64. oldalon Márkus ugyan megjegyzi, hogy azokra – a nyugati –, területekre, amelyek a 7161-es határozat (1944. december) után kerültek megszállás alá, nem vonatkozott a rendelet. Ugyanakkor nem világos, hogy a szovjet hatóságok ezt a rendeletet miért nem terjesztették ki a németek által legsűrűbben lakott területekre.

⁶ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1947. 18.

⁷ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1947. 19.

együtt a németek deportálásában. Ugyanakkor az, hogy végül kiket deportáltak, azon múlt, hogy ki mit értett német származás alatt, és ez olykor még a vizsgált településeken belül is eltérő megítélés alá esett. Márkus szerint az említett konfliktus abból adódott, hogy a magyar állam célja – függetlenül attól, hogy a dualizmusról vagy éppen a két világháború közötti időszakról beszélünk – az asszimiláció volt, ezzel viszont éppen ellentétes folyamat zajlott le a német származású kisebbség egy részének körében, mely igyekezett megőrizni az identitását. A Volksbundhoz való csatlakozás vagy éppen az 1941-es népszámláláson a német nemzetiség vállalása ugyanennek az identitásnak a manifesztuma.

A kötet címe – „*Csak egy csepp német vér*” – azt a szovjet elképzelést tükrözi, amelyik egységes származási és genealógiai csoportnak tekintette a németeket. Ebben igencsak hasonlított a felfogásuk a Harmadik Birodalom fajelméletére, mely szerint a német (is) egy leszármazáson alapuló csoport. Ez a megközelítés jelölte ki az elhurcolandó emberek legnagyobb csoportját. Ezzel szemben a magyar hatóságok nagyobb teret engedtek az öndefiníciónak – noha ezen megközelítésüknek alig tudtak érvényt szerezni –, míg a szovjeteknek ez egyáltalán nem volt fontos.

A szerző éles szemmel vette észre a málenkij robot és a deportálások témakörében megjelent rengeteg irodalmi és szakirodalmi mű szemet szűrő gyengeségeit. Márkus érzékenyen helyezi mérlegre az eddigi eredményeket, és kíméletlenül – de neveket nem említve – teszi szóvá például azt a terminológiai káoszt, amelynek során a málenkij robot kifejezés ma már számos, egymástól jelentősen eltérő eseményt jelöl. Éppen ezért Márkus ezt nem is használja. Szerinte ugyancsak rögzült toposz lett a szovjetek démonizálása, mely helyett igencsak fontos lenne, hogy a téma kutatói egy analitikus nézőpontot vegyenek fel. Márkus ezen meglátásaival nehéz lenne nem egyetérteni.

Márkus legfontosabb állításai bátran szembe mennek a téma eddigi kutatásának mára már toposzá vált megállapításaival. Legfontosabb állításai a következők: a szovjetek bizonyos rendszer szerint hurcoltak el embereket, a folyamat korántsem volt olyan kaotikus, mint ahogyan arról korábban írtak; a szovjet statisztikák megbízhatók (az elhurcolt németek számának tekintetében is); a deportálás menetére nem hatott ki a háború vagy a harcok elhúzódása; a szovjetek célzottan németeket kerestek, más etnikai csoportokra nem terjesztették ki a deportálást; a magyar államot és hatóságait egyértelmű felelősség terheli az állampolgárai kiszolgáltatásáért; azok a tisztviselők tanúsítottak több kegyetlenséget, akiknek nem volt mindennapi tapasztalatuk a német nemzetiségi mozgalmakkal; a deportálás volt a németek diszkriminálásának első lépése; a magyar hatóságok a „rossz németek” feláldozásával akarták a „jó magyarokat” menteni.

Márkus figyelme kiterjed arra is, amit számos kutató érzelmi vagy éppen a jelenlegi politikai hatalommal azonos értékrend, a reflektálatlan antikommunista hevület miatt figyelmen kívül hagy; nevezetesen azt, hogy mára a „málenkij robot” témája és kutatása sajnos emlékezetpolitikai eszköz lett. Itt említendő, hogy Márkus Beáta Tóth Ágnessel – akinek a nevéhez a magyarországi németek

történetének olyan alpműve kötődik, mint például a *Hazatértek – A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek* című kötet – közös projekt keretében kutatja a deportálás emlékezetkultúráját.

A kötet üdítően új témafelvetése a deportálás emlékezetkultúrájának vizsgálata is, ám érthető módon nem ez képezi a mű fókuszát, inkább csak érintőlegesen van jelen. Azok a folyamatok azonban, amelyeket bemutat, annál fontosabbak. Ilyen például az, hogy az emlékművek kezdetben szakrális térben jöttek létre, például offer táblaként templomokban és temetőekben. Ezek kifejezetten rejtve voltak a politikai hatalom szeme elől, és csak az érintett ember családja, közössége tudta őket dekódolni. Mindez erősítette a német származású családok összetartozását.

Márkus szerint a téma emlékezetpolitikai átszínezésében kulcsszerepet játszott az, hogy a harmadik Orbán-kormány 2015-öt a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének nyilvánította. Azonban ez is homogenizáló folyamat volt, amelyben a németek elhurcolásának csak névleges vagy éppen semmilyen szerep nem jutott, mert az emlékezésben egy antikommunista magyar szenvedéstörténet narratívája vált egyeduralkodóvá. Ez pedig egyértelműen elmosta az áldozati csoportok közötti különbségeket többek között azzal, hogy emléknapként olyan napokat jelöltek ki, amelyek nem bírtak jelentéssel azon csoportok és családok esetében, melyeket német származásuk miatt hurcoltak el.

A szovjetek által okozott magyar szenvedés narratívája visszatükröződik az ekkor állított emlékműben is. A kötet borítója ugyan ennek a szobornak egy részletét ábrázolja, ezen az emlékművön azonban Márkus szerint semmiféle szimbolikus utalás nincs a származásuk miatt elhurcolt németekre. Itt érdemes lett volna megemlíteni, hogy a központi, 2017-ben a Ferencvárosi pályaudvaron felállított Málénkij Robot Emlékhely alkotója az a Párkányi Raab Péter, aki a 2014-ben emelt és rendkívüli botránysorozatot kavarázó *A német megszállás áldozatainak emlékműve* című alkotást is készítette. Mindkét esetben jellemző az áldozati csoportok érzékenységének és elvárásainak részleges vagy teljes figyelmen kívül hagyása, és helyette a „magyar szenvedés” főnarratívájának uralkodóvá tétele. Márkus meggyőzően mutat rá arra, hogy a budapesti helyszín választásával vagy éppen magával az emlékművel miként hagyták figyelmen kívül a német származású civileket, akárcsak a német megszállás emlékműve kapcsán a holokausztáldozatok családrait.

Itt talán még meg lehetett volna említeni a téma első hazai filmes feldolgozását, mely ugyancsak az emlékévé kapcsán született meg *Örök tél* címmel.⁸ A Szász Attila által rendezett filmet 2018-ban mutatták be. Főszereplője egy sváb környezetből származó nő, akit társaival együtt kényszermunkára hurcolnak a Szovjetunióba. Későbbi kutatásai során a könyv szerzőjének talán érdemes lenne megvizsgálni az egyes karakterek etnikai-kulturális identitásának megjelenését

⁸ *Örök tél*. Magyar történelmi dráma, 110 perc. 2018. Rendezte: Szász Attila. Szupermodern Stúdió.

a filmen, hiszen látható módon ennek a rendező – és a megrendelő, a Gulág Emlékbizottság – igencsak nagy figyelmet szentelt. A filmben csak olyan karakterek jelennek meg, akik az 1941-es népszámláskor magyarnak vallották magukat, így „jó svábnak” minősültek. Azaz továbbra is csak az asszimiláltak tekinthetők olyan szereplőknek, akik az események után hetven évvel megjeleníthetők filmen.

A kötet a szokásosnak és elvártak tekinthető összegzésen túlmenően egy igencsak hasznos témafelvetéssel zárul, amelyben Márkus a témához kötődő eddig még feltáratlan területekre hívja fel a magyarországi németek deportálását kutatók figyelmét. Ilyen például a szatmári svábok deportálásának története, mélyrehatóbb kutatások Északkelet-Magyarországon, a kollaboráló magyar hatóságok etnikai összetétele és azoknak a stratégiáknak a megismerése, amelyek segítségével sikerült kimaradni a deportálásból. Csupán remélhetjük, hogy Márkus Beáta mindezen kérdések megválaszolásával és hasonlóan kiváló kötettel fog legközelebb is jelentkezni.

Kunt Gergely